

ฟิกฮ์อัน-นะวาซิลกับการชี้ขาดประเด็นศาสนาแบบอิญญ์ติฮาดญามาอ์ ในการรับมือกับการแพร่ระบาดของโควิด 19

Fiqh al-Nawazil with the Role of Ijtihad Jamaa'i in Dealing with Covid Pandemic 19

อามาน เจ๊ะหะมะ¹

Aman Chehama¹

ฟารีด อาแว²

Fareed Awae²

(Received: May 18, 2022; Revised: June 07, 2022; Accepted: June 25, 2022)

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นบทความเชิงวิชาการที่มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเกี่ยวกับฟิกฮ์อัน-นะวาซิลและบทบาทการชี้ขาดประเด็นศาสนาแบบอิญญ์ติฮาดญามาอ์ในการรับมือกับการแพร่ระบาดของโควิด 19 ตลอดจนทราบดีถึงความสัมพันธ์ระหว่าง ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล กับเจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลาม (มาก่อคิดชาอ์ริยะฮ์) บทความนี้ใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพโดยการวิเคราะห์เนื้อหาเกี่ยวกับฟิกฮ์อัน-นะวาซิลและบทบาทของอิญญ์ติฮาดญามาอ์ ข้อมูลได้ศึกษาจากอัล-กุรอาน อัล-ฮะดีษ และตำราวิชาการทั้งในอดีตและร่วมสมัย ผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลทั้งหมดเชิงวิเคราะห์เอกสาร ผลการศึกษาพบว่าฟิกฮ์อัน-นะวาซิลกับการทำความเข้าใจกระบวนการพัฒนาที่เหมาะสมกับสถานการณ์เร่งด่วนนั้นมีความจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับผู้ที่มีความรู้และนักวิชาการทุกคน เนื่องจากอัน-นะวาซิลเป็นประเด็นปัญหาที่มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากปัญหาที่เกิดขึ้นภายใต้สถานการณ์ปกติ ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของอัน-นะวาซิล คือการไม่อนุญาตเห็นต่าง (คิลาล) ต่อคำชี้ขาดผ่านกระบวนการอิญญ์ติฮาดญามาอ์ ผู้รู้ นักวิชาการ และประชาชนทั่วไปต้องตระหนักว่าการรักษาไว้ซึ่งชีวิตในสถานการณ์ฉุกเฉินโดยเฉพาะในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด 19 นั้นสำคัญกว่าการปฏิบัติศาสนกิจที่สามารถทำให้เกิดอันตรายต่อชีวิตได้ นอกจากนี้การพัฒนาปัญหาอัน-นะวาซิลนั้นต้องผ่านกระบวนการชี้ขาดประเด็นปัญหาศาสนาแบบกลุ่ม ไม่ใช่เป็นรายบุคคล บทความนี้ได้เสนอต่อผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องเพื่อสร้างองค์กรที่รวบรวมผู้รู้และนักวิชาการในสาขาต่างๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่อออกคำชี้ขาด ติดตามผลกระทบและพัฒนาการล่าสุดของโควิด 19 พร้อมทั้งอธิบายให้ประชาชนทั่วไปทราบโดยใช้วิธีการที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด

1 คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สาขากฎหมายอิสลาม สถาบันรัชต์ภาคย์ ยะลา

1 Faculty of Political Science in Islamic Law, Rajapark Institute (RI), Yala. (Corresponding author / Email : abumikdaam@gmail.com)

2 สถาบันอารยธรรมอิสลาม คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีมาเลเซีย

2 Academy of Islamic Civilization, Faculty of Social Sciences and Humanities, Universiti Teknologi Malaysia (UTM)

คำสำคัญ : อัน-นะวาซิล อิจญ์ติฮาดญามาอียี การแพร่ระบาดของโควิด19 เจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลาม

ABSTRACT

This study aims to identify the concept of Fiqh al-Nawazil and the extent of the role of Ijtihad Jamaa'i in dealing with Covid 19 as well as the relationship between Fiqh al-Nawazil and the supreme spirit of Islam (Maqazid Shariah). This study uses a qualitative method with content analysis research method on Fiqh al-Nawazil and the role of Ijtihad Jamaa'i in dealing with Covid 19. Data are extracted from al-Quran, al-Hadith, books of past and contemporary scholars. Data is then analyzed according to document analysis and content analysis. The results of the study found that the concept of Fiqh al-Nawazil and the role of Ijtihad Jamaa'i in dealing with urgent situations, especially Covid 19 is very necessary and the need for a fatwa process for rules appropriate to the urgent situation is an obligation for every ulama and academics. This is because al-Nawazil's problem has special characteristics that are different from the problems that occur under normal circumstances. One of the most important features is that the door of khilaaf is closed to deal with al-Nawazil's problem. Scholars and academics as well as the general public need to realize that taking care of life in the time of the critics is more important than taking care of religious teachings. In addition, the task of issuing fatwas in the matter of al-Nawazil must also be done in congregation, not individually. This study also aims to create an organization that combines scholars and academics in various related fields to produce and follow the latest effects and developments of Covid 19 and explain to the general public using more effective means.

Keywords: *al-Nawazil, Ijtihad Jamaa'i, pandemic Covid 19, Maqasid Shariah*

บทนำ

เชื้อโคโรนาไวรัส หรือ โควิด-19 เป็นโรคอุบัติใหม่ การระบาดของไวรัสโควิด 19 รัฐบาลของประเทศต่างๆ ได้ออกมาตรการหรือกฎระเบียบภายใต้ช่วงเวลาของสภาวะฉุกเฉิน ในขณะเดียวกันสถาบันหรือองค์กรศาสนาที่มีบทบาทในการกำหนดมติหรือกฎหมายว่าด้วยการอนุญาตหรือต้องห้ามในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวกับศาสนาได้พยายามสื่อสารและประชาสัมพันธ์ไปยังศาสนิกชนเกี่ยวกับระเบียบและวิธีการต่างๆ ที่ควรปฏิบัติท่ามกลางการแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อโควิด 19

ในสังคมมุสลิม ผู้รู้ หรือนักวิชาการในดินแดนต่างๆ ทั่วโลกได้พยายามส่งสาส์นเพื่อรณรงค์และแสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลาที่เข้าสู่สภาวะฉุกเฉินหรือสถานการณ์ไม่ปกตินั้น มุสลิมจะต้องมีความคิด ความเชื่อ หรือข้อปฏิบัติเช่นใด ทั้งนี้ ได้มีการออกคำชี้ขาดทางศาสนาในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด 19 เพื่อให้มุสลิม

สามารถนำมาปฏิบัติใช้อันเป็นการรักษาแก่นสำคัญของศาสนา อีกทั้งยังเป็นการช่วยคลี่คลายให้ภัยพิบัติความไม่ปกติเหล่านั้นกลับสู่ภาวะความเป็นปกติได้โดยเร็วยิ่งขึ้น

สภาวะฉุกเฉินหรือสถานการณ์ที่ไม่ปกตินี้จะเรียกว่า อัน-นะวาซิล หรือ อัฏ-ฏอวาริ ซึ่งจะถือว่าเป็นประเด็นศาสนาที่มีคุณสมบัติพิเศษที่แตกต่างกับประเด็นศาสนาที่เกิดขึ้นในภาวะปกติ การวินิจฉัยและการออกคำชี้ขาดประเด็นศาสนาในสภาวะฉุกเฉินเช่นนี้ จะมีความความสัมพันธ์กับเจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลาม (มากอคิดซารีอะฮ์) และกระบวนการวินิจฉัยและการออกคำชี้ขาดจะมีประสิทธิภาพหรือไม่นั้น จะขึ้นอยู่กับการจัดการที่เป็นระบบและสอดคล้องกับสถานการณ์ที่ไม่ปกตินี้ มากไปกว่านั้นการชี้ขาดประเด็นศาสนาแบบอิจญ์ติฮาดญามาอีย์ ถือเป็นการจัดการที่จำเป็นและสอดคล้องที่สุดในการรับมือกับการแพร่ระบาดของโควิด 19 จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องอธิบายบทบาทของฟิกฮ์อัน-นะวาซิล และบทบาทของอิจญ์ติฮาดญามาอีย์ในการรับมือกับการแพร่ระบาดของโควิด 19 และศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล กับเจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลาม (มากอคิด ซารีอะฮ์) ซึ่งงานวิจัยส่วนใหญ่พูดถึงแนวคิดดังกล่าวแบบทั่วไป แต่ไม่ได้รวบรวมหรือเจาะจงเพื่อการรับมือกับการแพร่ระบาดของโควิด 19

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาหลักการ คุณสมบัติพิเศษบางประการของ ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล และบทบาทของอิจญ์ติฮาดญามาอีย์ในการรับมือกับการแพร่ระบาดของโควิด 19
2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล กับเจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลาม (มากอคิดซารีอะฮ์)

ระเบียบวิธีวิจัย

บทความนี้ใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพโดยการวิเคราะห์เนื้อหาเกี่ยวกับฟิกฮ์อัน-นะวาซิล บทบาทของอิจญ์ติฮาดญามาอีย์ และความสัมพันธ์ระหว่าง ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล กับเจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลาม (มากอคิดซารีอะฮ์) ผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลจากอัล-กุรอาน อัล-ฮะดีษ และตำราวิชาการทั้งในอดีตและร่วมสมัย ผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลทั้งหมดเชิงวิเคราะห์เอกสาร ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิเคราะห์เนื้อหา หาความถูกต้องของเนื้อหา และเนื้อหาที่มีความน่าเชื่อถือและเป็นที่ยอมรับ

ผลการศึกษา

1) ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล

ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล มาจากคำสองคำที่มีความหมายต่างกันคือ ฟิกฮ์ และอัน-นะวาซิล ฟิกฮ์ในทางภาษาหมายถึงการเข้าใจ และทางวิชาการหมายถึงการเข้าใจกฎหมายอิสลามจากหลักฐานศาสนาอย่างละเอียดที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ (Dar al-Ifta' Misriyyah, 2011) อัน-นะวาซิล เป็นพหูพจน์ของคำว่า อัน-นาซิลละฮ์ ซึ่งมีความหมายดั้งเดิม สิ่งที่เกิดขึ้น แต่คำนี้ได้กลายเป็นชื่อสำหรับภัยพิบัติที่เกิดขึ้น (Ibn manzur, 1879), (al-Zamakhshari, 1998), (al-Faiyumi, 1987), (Ibn Hajar, 2007)

ซึ่งจากรากศัพท์นี้ได้ใช้กับกุนทุนาซัลละฮ์ หลังจากนั้นคำนี้ถูกใช้ในหมู่นักกฎหมายอิสลามเพื่อบ่งบอกถึงปัญหาใหม่ที่เกิดขึ้นท่ามกลางอุมมะฮ์ และจำเป็นต่อการอิจญ์ติฮาดและออกคำชี้ขาดอย่างเร่งด่วน (Dar al-Ifta' Misriyyah, 2011) นอกจากคำว่า อัน-นะวาซิล แล้ว ผู้รู้และนักวิชาการได้ใช้คำว่า อัฏ-ฏอวาริ เป็นคำพ้องความหมายของคำว่า อัน-นะวาซิล เพราะคำว่า อัฏ-ฏอวาริ เป็นพหูพจน์ของคำว่า อัฏ-ตอริอะฮ์ ซึ่งมีความหมายว่าเหตุการณ์ฉุกเฉิน (Abadi, F. 1880), (Allam, S. 2020) จากคำนิยามที่ให้ไว้โดยนักกฎหมายอิสลามนี้ ชี้ให้เห็นว่า ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล เป็นแขนงหนึ่งของฟิกฮ์อิสลามและประเด็นศาสนาที่มีความสำคัญและจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจ มากไปกว่านั้นจำเป็นต่อการอิจญ์ติฮาดและออกคำชี้ขาดอย่างเร่งด่วน

2) ความแตกต่างระหว่างฟิกฮ์อัน-นะวาซิลและอัล-ฟัตวา (การชี้ขาดประเด็นศาสนา)

อัล-ฟาตาวา หรือ อัล-ฟาตาวี เป็นพหูพจน์ของคำว่า อัล-ฟัตวา ซึ่งจะมีความหมายทางวิชาการคือ อธิบายหลักกฎหมายอิสลามตามหลักฐานให้กับผู้ที่สอบถาม อัล-ฟัตวา จะอธิบายหลักกฎหมายอิสลามที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว หรืออธิบายหลักกฎหมายอิสลามต่อสิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้น (Dar al-Ifta' Misriyyah, 2011), (Ibn hamdan, 1982) ดังนั้น ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล จึงมีข้อแตกต่างจากอัล-ฟัตวา ดังต่อไปนี้

ก. ในแง่ของความเร่งด่วนและฉุกเฉิน ปัญหาทั้งหมดของอัน-นะวาซิล จะเป็นเหตุการณ์เร่งด่วนที่จำเป็นต้องมีการอิจญ์ติฮาด และคำชี้ขาดทางกฎหมายอย่างเร่งด่วนที่สุด ในขณะที่อัล-ฟัตวา บางครั้งก็เป็นเหตุการณ์เร่งด่วนและบางครั้งก็ไม่เร่งด่วน

ข. ในแง่ของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้วหรือไม่ อัน-นะวาซิล ปัญหาทั้งหมดเป็นเหตุการณ์เร่งด่วนที่เกิดขึ้นแล้วซึ่งจำเป็นต้องมีการอิจญ์ติฮาด และคำชี้ขาดทางกฎหมายอย่างเร่งด่วนที่สุด ในขณะที่ปัญหาของอัล-ฟัตวา บางครั้งเกิดขึ้นแล้วและบางครั้งก็ยังไม่เกิดขึ้น แต่ได้คาดการณ์ไว้เพื่อให้เกิดประโยชน์ในด้านการศึกษาและการวิจัยทางกฎหมายอิสลาม (Dar al-Ifta' Misriyyah, 2011)

3) ชุมอิจญ์ติฮาดในประเด็นอัน-นะวาซิล

การอิจญ์ติฮาดหรือการวินิจฉัยในประเด็น อัน-นะวาซิล นั้นถือเป็น วายิบกัฟายะฮ์ แต่บางครั้งก็กลายเป็นวายิบอัยน์สำหรับผู้รู้ และผู้ที่มีความชำนาญเฉพาะในด้านนี้ และไม่มีผู้ที่มีความชำนาญด้านนี้ นอกเหนือจากพวกเขา (Allam, S. 2020), (Al-Nawawi, 1972)

บทบาทอิจญ์ติฮาดหรือการวินิจฉัย และการฟัตวา (การออกคำชี้ขาดประเด็นศาสนา) โดยทั่วไปแล้วสามารถจะดำเนินการโดยผู้รู้ด้านกฎหมายอิสลามเป็นรายบุคคลหรือแบบกลุ่มได้ แต่บทบาทของการออกคำชี้ขาดประเด็นศาสนาในส่วนของอัน-นะวาซิล นั้นสงวนไว้สำหรับแบบกลุ่มเท่านั้น อาทิเช่น สถาบันวิจัยด้านนิติศาสตร์ หน่วยงานและสถาบันฟัตวาที่รวบรวมนักวิชาการในสาขาศาสนาและสาขาที่เกี่ยวข้องและจำเป็นอื่นๆ หรือผ่านกิจกรรมโครงการที่จัดขึ้นโดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งในรูปแบบของการประชุมสัมมนาวิชาการภายในประเทศหรือระหว่างประเทศ เนื่องจากสถาบันเหล่านี้มีศักยภาพ

ค่อนข้างสมบูรณ์ ทั้งในแง่ของประสบการณ์ด้านกลไกและการจัดระบบที่สามารถจัดการดำเนินการ และตอบคำถามอัน-นวะซัลได้อย่างแม่นยำและสมบูรณ์มากกว่า (Allam, S. 2020)

4) ความแตกต่างระหว่างอิญาซัตญามาอียกับอิญาญมาอีย

อิญาซัตญามาอีย คือการวินิจฉัยประเด็นศาสนาโดยผู้รู้กฎหมายอิสลามจากหลักฐานโดยมติที่เป็นเอกฉันท์หรือเสียงส่วนใหญ่ (Asy-Syarafi, 1996) จากคำนิยามนี้ พบว่า อิญาซัตญามาอีย จะแตกต่างจากอิญาญมาอีย ในด้านต่อไปนี้

ก. มติของอิญาญมาอีย จำเป็นต้องเป็นมติที่เป็นเอกฉันท์โดยผู้รู้กฎหมายอิสลามในแต่ละยุคสมัย เท่านั้น แต่อิญาซัตญามาอียไม่จำเป็นต้องเป็นมติที่เป็นเอกฉันท์โดยผู้รู้กฎหมายอิสลามในแต่ละยุคสมัย แต่เพียงพอแล้วโดยได้รับการลงมติโดยกลุ่มเดียวหรือส่วนใหญ่ของผู้เชี่ยวชาญกฎหมายอิสลาม

ข. การอิญาญมาอีย ไม่จำเป็นต้องมีการประชุมของผู้รู้กฎหมายอิสลามในการออกคำชี้ขาดต่อประเด็นศาสนาประเด็นใดประเด็นหนึ่ง แต่การอิญาซัตญามาอีย จำเป็นต้องผ่านกระบวนการประชุมและระดมความคิดเห็นจากผู้เชี่ยวชาญกฎหมายอิสลามเท่านั้น

5) หลักฐานที่รองรับอิญาซัตญามาอีย

อิญาซัตญามาอียได้รับการรับรองโดยอ้างอิงจากคัมภีร์อัล-กุรอาน อัลหะดีษ และอิญาญมาอียของผู้รู้และนักวิชาการ

ก. หลักฐานจากอัลกุรอาน

ซูเราะฮ์อัลอิมรอม โองการที่ 159

وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ

ความว่า: และเจ้า (มุฮัมมัด) จงปรึกษารับหรือกับพวกเขาในกิจการทั้งหลาย

ซูเราะฮ์อัลซุรอ โองการที่ 38

وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ

ความว่า: และกิจการของพวกเขาจะมีการปรึกษาหารือระหว่างพวกเขา

ซุรอ หรือการปรึกษาหารือ หมายถึงการประชุมเพื่อค้นหาคำตอบที่ถูกต้องที่สุด และการตัดสินใจเกี่ยวกับสิ่งที่เกิดขึ้นตามหลักฐานของศาสนาอิสลาม กระบวนการนี้จะเกิดขึ้นยกเว้นผ่านการลงมติจากสมาชิกที่เข้าร่วมประชุมที่มาจากสาขาต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง (Syakban, M. I. 2011), (al-Qardhawi, Y. 1996)

ข. หลักฐานจากอัล-หะดีษ

หะดีษรายงานจากท่านชะอิดิบินมุฮัมมัดซัยยิด จากท่านอะลี ความว่า ครั้งหนึ่งฉันเคยพูดกับท่านรอซูลุลลอฮ์ โอ้ ท่านศาสนทูตของอัลลอฮ์ มีบางอย่างเกิดขึ้นระหว่างเรา ที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์อัล-กุรอาน และอัล-หะดีษของท่าน ด้วย ท่านกล่าวว่า "จงรวบรวมบรรดาผู้รู้จากบรรดาผู้ศรัทธาแล้วให้เรื่องนี้เป็นการไต่ตรองระหว่างพวกเขาเหล่านั้น และอย่าตัดสินใจด้วยมุมมองเดียว (Al-Qurtubi, 2003), (Al-Khatib Al-Baghdadi, 1974)

ค. หลักฐานจากอิญมาอ์

อิญติฮาดญามาอ์เป็นวิถีแห่งอัล-ฮะลัฟ ตั้งแต่สมัยเคาะซาบะฮ์ ตาบีอิน ตะบีอ์อิตตาบีอิน และสมัยของบรรดาผู้ตามหลังจากนั้นตลอดเรื่อยมาจนทุกวันนี้ พิสูจน์ให้เห็นว่าชาวมุสลิมเห็นพ้องต้องกันว่าอิญติฮาดญามาอ์เป็นกระบวนการในการออกกฎหมายและคำชี้ขาดที่จำเป็นอย่างมากในอิสลาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามฉุกเฉินในสถานการณ์ที่โลกกำลังเผชิญกับการแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อโควิด 19

6) อิญติฮาดญามาอ์ในยุคก่อนและร่วมสมัย

ก. ยุคสมัยเคาะซาบะฮ์

รายงานโดยอิหม่ามอัล-บัยฮากีจากท่าน มัยมูน บิน มิรฮอน ได้กล่าวว่า เมื่อไรที่ท่านอาบูบักร์ได้พบประเด็นปัญหา ท่านมักจะค้นหาคำชี้ขาดใน อัล-กูราน และอัล-ฮะดีษ ถ้าไม่พบหลักฐานท่านจะรวบรวมสหายและประชุมหารือร่วมกันเพื่อหาข้อยุติหรือทางออกของปัญหานั้นๆ

ข. ยุคสมัยตาบีอิน

ท่าน อุมัร บิน अबดุลอาซิซ เมื่อตอนดำรงตำแหน่งเป็นผู้นำการเมืองมะดีนะฮ์ ท่านได้เข้าเยี่ยมที่พักของท่าน อิบน์มรวาน หลังจากทำการละหมาดตอนเที่ยงเขาได้เชิญผู้รู้ด้านกฎหมายอิสลามในเมืองมะดีนะฮ์ ได้แก่ ท่าน อุรวะฮ์ บิน ซุบัยร, อุบัยดิลละฮ์ บิน अबดุลลอฮ์, अबดุลลอฮ์ บิน अबดุลลอฮ์, अबดุลลอฮ์ บิน อามีร์ และคอรีซะฮ์ บิน ซัยด์ พร้อมทั้งได้ปรึกษาหารือเพื่อหาคำชี้ขาดเกี่ยวกับประเด็นศาสนาหรือปัญหาที่ไม่ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจน

ค. ยุคสมัยผู้รู้ มุญญิตาฮิดีน

ท่าน อนู ฮานีฟะฮ์ เมื่อท่านพบประเด็นปัญหาศาสนา ท่านได้ปรึกษาบรรดาศิษย์ของท่าน หลังจากได้รับคำชี้ขาด ท่านได้แนะนำให้บรรดาศิษย์ของท่านจดบันทึก

ง. อิญติฮาดญามาอ์ยุคสมัยปัจจุบัน

ปัจจุบัน ประเด็นปัญหาร่วมสมัยหลายอย่างเกิดขึ้นซึ่งไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง สุขภาพ และอื่นๆ สิ่งนี้ทำให้บรรดาผู้รู้จำเป็นต้องเอาแนวทางอิญติฮาดญามาอ์ ซึ่งเป็นวิถีของชาวมุสลิมมาชำนาน เพื่อที่จะบรรลุเป้าหมายนั้น องค์กรหลายแห่งได้ถูกจัดตั้งขึ้นเพื่อจัดการกับปัญหานี้โดยเฉพาะ อาทิเช่น

1) ศูนย์วิจัยอิสลาม กรุงไคโร อียิปต์ ก่อตั้งขึ้นในปี 1961 ค.ศ /1381 ฮ.ศ ตามกฎหมายมาตรา 103 ที่เกี่ยวข้องกับการขยายบทบาทของอัล-อัสฮัร องค์กรนี้นำโดยอิหม่ามเชคอัล-อัสฮัร และเลขาธิการ ซึ่งได้รวบรวมหน่วยงานสำคัญๆ หลากหลายแขนง เช่น หน่วยงานที่เชี่ยวชาญด้านคัมภีร์กูราน หน่วยงานที่เชี่ยวชาญด้านการศึกษาปัญหาฟิคว์ หน่วยงานที่เชี่ยวชาญด้านการฟื้นฟูมรดกอิสลาม หน่วยงานที่เชี่ยวชาญด้านการศึกษาประเด็นทางสังคมและอื่นๆ หนึ่งในข้อกฎหมายของศูนย์วิจัยนี้ ดังที่ระบุไว้ในข้อที่ 16 หน่วยงานนี้ประกอบด้วยสมาชิกผู้เชี่ยวชาญ 50 ท่าน ซึ่งเป็นตัวแทนของนิกายต่างๆ และได้ระบุไว้ในข้อ 17 บรรดาสมาชิกจะต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขดังต่อไปนี้ 1) สมาชิกของศูนย์วิจัยคือผู้รู้ที่เป็นที่ยอมรับและมีคุณลักษณะเป็นผู้ยำเกรงทั้งในอดีตและปัจจุบัน 2) สมาชิกของศูนย์วิจัยคือผู้รู้ที่มีความเชี่ยวชาญและจบการศึกษาระดับอุดมศึกษา

จากอัล-อัซฮัร หรือหนึ่งในสถาบันการศึกษาระดับสูงที่มีบทบาทในด้านการศึกษาอิสลาม 3) สมาชิกของศูนย์วิจัยคือ ผู้ที่มีผลงานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับ หรือสนับสนุนองค์ความรู้ชั้นนำในด้านอิสลามศึกษา หรือเคยเป็นอาจารย์ สอนวิชาอิสลามศึกษา หรือปฏิบัติหน้าที่ในระบบศาล การพิทวา หรือเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านนิติศาสตร์ไม่น้อยกว่า 5 ปี บทบาทหน้าที่สำคัญของสมาชิกศูนย์วิจัย ประกอบด้วย 1) ศึกษาและอภิปรายประเด็นต่างๆ ที่จำเป็นต่อประชาชน 2) ออกคำชี้ขาดหรือกฎหมายอิสลามสำหรับประเด็นดังกล่าวผ่านการประชุมที่จัดขึ้นเป็นประจำทุกปี โดยที่การประชุมครั้งแรกที่จัดโดยศูนย์วิจัยนี้เกิดขึ้นในปี 2507 ที่ อัล-อัซฮัร อัช-ชาร์ฟ

2) ดาร์ อัล-อิฟตาอ์ อัล-มิกรียะฮ์ (สถาบันชี้ขาดศาสนา อียิปต์) สถาบันนี้อยู่ภายใต้ การอุปถัมภ์ของกระทรวงยุติธรรมอียิปต์ ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี 1895 ค.ศ / 1313 ฮ.ศ.

3) อัล-มาญญัมะฮ์ อัล-ฟิกห์ อัล-อิสลามียะฮ์ (องค์กรฟิกห์อิสลาม มักระฮ์) องค์กรฟิกห์ อิสลามมักระฮ์ภายใต้การอุปถัมภ์ของสมาคมโลกอิสลามในนครมักระฮ์ ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี 1978 ค.ศ / 1398 ฮ.ศ

4) อัล-มาญญัมะฮ์ อัล-ฟิกห์ อัล-อิสลามียะฮ์ (องค์กรฟิกห์อิสลาม เจดะฮ์) องค์กรฟิกห์ อิสลามอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของสมาคมการประชุมอิสลามในนครเจดะฮ์ ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี 1981 ค.ศ / 1401 ฮ.ศ

5) อัล-มาญญัมะฮ์ อัล-ฟิกห์ อัล-อิสลามียะฮ์ (องค์กรฟิกห์อิสลาม อินเดีย) ก่อตั้งขึ้นในปี 1988 ค.ศ / 1408 ฮ.ศ.

6) อัล-มาญญัมะฮ์ อัล-ฟิกห์ อัล-อิสลามียะฮ์ (องค์กรฟิกห์อิสลาม ชูตาน) ก่อตั้งขึ้นในปี 1999 ค.ศ / 1419 ฮ.ศ.

7) สมาคมนักวิชาการชาวโมร็อกโก ก่อตั้งขึ้นในปี 2013 ค.ศ / 1433 ฮ.ศ.

8) สถาบันชี้ขาดและวิจัยในยุโรป ก่อตั้งขึ้นในปี 1997 ค.ศ / 1417 ฮ.ศ

9) สถาบันนักกฎหมายอิสลามในอเมริกา ก่อตั้งขึ้นในปี 2003 ค.ศ / 1423 ฮ.ศ.

(Syakban, M. I. 2011)

7) คุณสมบัติพิเศษของฟิกห์อัน-นะวาซิล

ฟิกห์อัน-นะวาซิลหรือประเด็นปัญหาฉุกเฉินที่จำเป็นต้องมีคำชี้ขาดอย่างเร่งด่วนจะมีคุณสมบัติพิเศษ ที่แตกต่างกับประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นภายใต้สถานการณ์ปกติ ความแตกต่างและการเปลี่ยนแปลงของหลักการ ศาสนาเกิดขึ้นเนื่องจากสถานการณ์ที่ไม่ปกติที่ทำให้มุกลัฟและสังคมอยู่ภายใต้สถานการณ์ที่อันตรายต่อชีวิต คุณสมบัติพิเศษที่สำคัญของฟิกห์อัน-นะวาซิล มีดังนี้

ก. หลักศาสนาและคำชี้ขาดสามารถเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ได้ ตามเงื่อนไขที่กำหนด เช่น ชะรีอะฮ์อนุญาตกินซากสัตว์เมื่อบุคคลนั้นอยู่ในสถานการณ์ที่จำเป็น ถ้าไม่กินซากสัตว์นั้นอาจส่งผลต่อชีวิตได้ และการใช้สิทธินี้จะอนุญาตตามปริมาณที่จำเป็นเท่านั้น

ข. บทลงโทษในโลกนี้จะถูกอนุโลม และบาปจะถูกอนุโลมขึ้นในโลกหน้า จากผู้ที่กระทำความผิด ต่อหลักศาสนาในภาวะฉุกเฉินนี้

ค. บุคคลที่อดทนหรือเสียชีวิตจากโรคระบาด โรคภัยไข้เจ็บ และอื่นๆ ภายใต้ภาวะฉุกเฉินนี้จะได้รับผลบุญที่ทวีคูณ

ง. ยังคงต้องจ่ายค่าเสียหายและประกันทดแทนหากกระทำการใดๆ อันเป็นการละเมิดสิทธิของผู้อื่น ตามเงื่อนไขที่มีอยู่ภายใต้สถานการณ์ปกติ

จ. การอนุโลมในการกระทำสิ่งที่ไม่อนุญาตภายใต้สถานการณ์ปกติจะถือเป็นที่ยกเลิกเมื่อสถานการณ์กลับสู่ภาวะปกติ

ฉ. ไม่อนุญาตปฏิบัติที่ย้อนแย้งกับคำชี้ขาดที่ออกโดยสถาบันชี้ขาดสูงสุดของแต่ละประเทศ (Allam, S. 2020)

8) พิกฮ์อัน-นะวาซิลกับเจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลาม (มากอคิดซารีอะฮ์)

สิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ต้องทำความเข้าใจในการจัดการกับปัญหาอัน-นะวาซิล หรือประเด็นฉุกเฉินเร่งด่วนนี้ คือต้องเข้าใจเจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลามและลำดับความสำคัญ เพราะหากให้ความสำคัญผิดเกี่ยวกับความสำคัญและลำดับความสำคัญของเจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลามนี้ อาจก่อให้เกิดการปฏิบัติหรือการออกคำชี้ขาดที่ไม่ตรงกับเจตนารมณ์สูงสุดได้ เช่น กรณีการแพร่ระบาดของโควิด 19 สิ่งที่ต้องให้ความสำคัญเป็นอันดับแรก คือการรักษาไว้ซึ่งชีวิตนั้นสำคัญกว่าการปฏิบัติศาสนกิจที่สามารถทำให้เกิดอันตรายต่อชีวิตได้

โดยทั่วไปแล้ว มากอคิดซารีอะฮ์หรือเจตนารมณ์สูงสุดของหลักการศาสนาอิสลามตามที่อธิบายโดยผู้รู้อุศูลฟิกฮ์ เป็นความหมายและจุดประสงค์ที่กำหนดโดยซารีอะฮ์ในการออกหลักศาสนาและคำชี้ขาดเพื่อประกันผลประโยชน์และเพื่อต่อต้านอันตรายของมนุษยชาติ (Ibn Asyur, T. 2009) มากอคิดซารีอะฮ์แบ่งออกเป็น ฏอริยาต ฮาญียาต และตะห์ซีนียาต

ฏอริยาต คือหลัก 5 ประการ คือการรักษาไว้ซึ่งชีวิต การรักษาไว้ซึ่งปัญญา การรักษาไว้ซึ่งศาสนา การรักษาไว้ซึ่งเชื้อสาย และการรักษาไว้ซึ่งทรัพย์สิน 5 ประการนี้ถือเป็นเจตนารมณ์สูงสุดเพื่อกำหนดคำวินิจฉัยหรือการพิทวา ถ้ามนุษยชาติสิ่งหนึ่งสิ่งใดใน 5 ประการนี้ จะส่งผลให้การดำเนินชีวิตประจำวันของมุสลิมย่อมประสบความยุ่งยาก มากไปกว่านั้นอาจจะอันตรายต่อชีวิตได้

ฮาญียาต คือเจตนารมณ์เพื่อกำหนดคำวินิจฉัยหรือการพิทวา ถ้ามนุษยชาติสิ่งที่เป็นฮาญียาต จะไม่ส่งผลถึงขั้นลดรอนชีวิตและประโยชน์ของแขนงหรือทำให้เสียสติปัญญา ศาสนา เชื้อสายและทรัพย์สิน แต่จะส่งผลให้การดำเนินชีวิตประจำวันของมุสลิมย่อมประสบความยุ่งยาก

ตะห์ซีนียาต คือเจตนารมณ์เพื่อกำหนดคำวินิจฉัยหรือการพิทวาที่สามารถทำให้ชีวิตมนุษยสมบูรณ์แบบมากขึ้น การไม่มีตะห์ซีนียาต ไม่ได้นำไปสู่ความยากลำบากในชีวิตมนุษย์ เช่น ศาสนาอิสลามสนับสนุนการใส่ผ้าหมวกขณะอยู่ในมัสยิดและในที่สาธารณะ และอื่นๆ (Ibn Asyur, T. 2009)

ผู้รู้อุศูลฟิกฮ์ได้กำหนดเจตนารมณ์สูงสุด 5 ประการนี้ คือการรักษาไว้ซึ่งชีวิต การรักษาไว้ซึ่งปัญญา การรักษาไว้ซึ่งศาสนา การรักษาไว้ซึ่งเชื้อสาย และการรักษาไว้ซึ่งทรัพย์สิน โดยใช้วิธีการอัล-อิสติกรอ์ นั่นคือการวิปัสณาตหลักการและคำชี้ขาดโดยผู้รู้จากการอิง อัล-กูราน อัล-ฮะดีษ การอิญมาอ์ และการเกียซ ผู้รู้และ

นักวิชาการอิสลามไม่ได้มีความเห็นที่เป็นเอกฉันท์ต่อลำดับความสำคัญของเจตนารมณ์สูงสุดทั้ง 5 ประการ ที่กล่าวมาข้างต้น บางทัศนะได้กล่าวว่าการรักษาศาสนาต้องมาก่อนการรักษาชีวิต สติปัญญาและอื่นๆ ในขณะที่นักวิชาการบางทัศนะได้กล่าวว่า การรักษาชีวิตมีความสำคัญมากกว่าการรักษาศาสนา ในขณะที่นักวิชาการบางกลุ่ม ไม่ได้ให้ความสำคัญต่อลำดับนี้ เหนือไปกว่านั้นนักวิชาการบางท่านก็ปฏิเสธการเรียงลำดับความสำคัญนี้โดยสิ้นเชิง

ผู้รู้และนักวิชาการอิสลามไม่ได้มีความเห็นที่เป็นเอกฉันท์ต่อลำดับความสำคัญของเจตนารมณ์สูงสุดของเจตนารมณ์สูงสุด 5 ประการนี้ สาเหตุมาจากการให้คำจำกัดความที่ต่างกันของคำว่า อัดดินหรือศาสนา ซึ่งหมายถึงศาสนาอิสลามโดยรวมหรือว่าหมายถึงแค่การปฏิบัติศาสนกิจ? ผู้รู้และนักวิชาการที่เห็นว่าคำว่า อัดดินหรือศาสนาหมายถึงศาสนาอิสลามโดยรวมก็จะมีทัศนะว่าการรักษาศาสนาต้องมาก่อนการรักษาชีวิต สติปัญญาและอื่นๆ ในขณะที่นักวิชาการที่เห็นว่าคำว่า อัดดินหรือศาสนานั้นหมายถึงการปฏิบัติศาสนกิจก็จะมีทัศนะว่าการรักษาชีวิตมีความสำคัญมากกว่าการรักษาศาสนา

มุมมองหนึ่งเสนอโดยนักวิจัยบางท่าน กล่าวว่า มีนักวิชาการเห็นพ้องต้องกันในการจัดลำดับของอิหม่าม อัล-ฆอซาลี คือการรักษาศาสนา การรักษาชีวิต การรักษาสติปัญญา การรักษาเชื้อสาย และการรักษาทรัพย์สิน ถือว่าเป็นทัศนะที่ไม่อิงจากหลักฐานที่เป็นที่ยอมรับได้ ดังนั้น ทัศนะของนักวิชาการทั้งสองทัศนะข้างต้น จึงไม่ขัดแย้งกัน เพราะคำว่า อัดดินหรือศาสนา ถ้าหมายถึงศาสนาอิสลามโดยรวม ผู้รู้และนักวิชาการก็จะมีทัศนะที่เป็นเอกฉันท์ว่าการรักษาศาสนาต้องมาก่อนการรักษาชีวิต สติปัญญาและอื่นๆ ในขณะที่นักวิชาการที่เห็นว่าคำว่า อัดดินหรือศาสนานั้น หมายถึงการปฏิบัติศาสนกิจก็จะมีทัศนะที่เป็นเอกฉันท์ว่าการรักษาชีวิตมีความสำคัญมากกว่าการรักษาศาสนา การจัดลำดับของอิหม่ามอัล-ฆอซาลีที่กล่าวมาข้างต้น เนื่องจากอิหม่ามอัลฆอซาลี มองคำว่า อัดดินหรือศาสนานั้น หมายถึงศาสนาอิสลามโดยรวม ไม่ใช่ศาสนาที่หมายถึงการปฏิบัติศาสนกิจ เพราะเราได้เห็นอิหม่ามอัลฆอซาลีในทางปฏิบัติได้ให้ความสำคัญกับการรักษาชีวิตมากกว่าการรักษาศาสนา (Jumaat, A. 2010)

ดังนั้น Jumaat, A. (2010) ได้เสนอมุมมองที่เกี่ยวกับการจัดเรียงของเจตนารมณ์สูงสุด 5 ประการนี้ คือ การรักษาไว้ซึ่งชีวิต การรักษาไว้ซึ่งปัญญา การรักษาไว้ซึ่งศาสนา การรักษาไว้ซึ่งเชื้อสาย และการรักษาไว้ซึ่งทรัพย์สิน การจัดเรียงนี้มีข้อดีสองประการ คือ 1) มนุษย์ควรรักษาชีวิตของตนก่อนอย่างแน่นอน จากนั้นค่อยดูแล สติปัญญา จากนั้นเขาก็สามารถปฏิบัติศาสนกิจและรักษาทรัพย์สินของเขาได้ เพราะหากปราศจากชีวิตและ สติปัญญา จะไม่ครบเงื่อนไขของการปฏิบัติศาสนกิจที่พระเจ้าได้กำหนดไว้ 2) เกิดความมั่งคั่งและความกลมกลืนของคำสอนของอิสลามกับชีวิตมนุษย์ชาติ ถึงแม้จะต่างเชื้อชาติ วัฒนธรรม และศาสนา เพราะการรักษาชีวิตและการรักษาสติปัญญาเป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนต้องเคารพและรักษาไว้ ต่างจากการรักษาศาสนา เพราะไม่สอดคล้องกับกลุ่มที่ไม่นับถือศาสนา

ทัศนะและข้อดีสองประการที่กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องส่งสาส์น เพื่อรณรงค์และแสดงให้เห็นว่าการดูแลชีวิตในสภาวะฉุกเฉินมีความสำคัญมากกว่าการปฏิบัติตามคำสอนศาสนา บางประการ และเพื่อให้มุสลิมสามารถนำมาปฏิบัติใช้อันเป็นการรักษาแก่นสำคัญของศาสนา อีกทั้งยังเป็นการช่วยคลี่คลายให้ภัยพิบัติ ความไม่ปกติเหล่านั้น กลับสู่สภาวะความเป็นปกติได้โดยเร็วยิ่งขึ้น

บทสรุป

การทำความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของฟิกฮ์อัน-นะวาซิล และบทบาทของอิจญ์ติฮาดญามาอีย์ในการรับมือกับสถานการณ์ฉุกเฉิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายใต้สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด 19 ตลอดจนทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่าง ฟิกฮ์อัน-นะวาซิล กับเจตนารมณ์สูงสุดของหลักศาสนาอิสลาม (มากอคิดซารีเยฮ์) เนื่องจากปัญหาของ อัน-นะวาซิล มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากปัญหาที่เกิดขึ้นในสถานการณ์ปกติ คุณลักษณะที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งคือการปิดประตูของคิลาฟเพื่อจัดการกับปัญหาของ อัน-นะวาซิล อุลามะฮ์และนักวิชาการ ตลอดจนประชาชนทั่วไปจำเป็นต้องตระหนักว่าการดูแลชีวิตในยามป่วยไข้มีความสำคัญมากกว่าการปฏิบัติตามคำสอนศาสนาบางประการ นอกจากนี้ การพิทวาในเรื่อง อัน-นะวาซิลก็ต้องดำเนินการโดยอิจญ์ติฮาดญามาอีย์ไม่ใช่เป็นรายบุคคล

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1. ควรออกคู่มือและกระบวนการจัดการกับปัญหาโควิด 19 ไม่ว่าจะเป็นหนังสือสำหรับนักวิชาการ หรือเพื่อสาธารณะ
2. บทความนี้ได้เสนอต่อผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องเพื่อสร้างองค์กรที่รวบรวมผู้รู้และนักวิชาการในสาขาต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะนักวิชาการที่เชี่ยวชาญด้านกฎหมายอิสลามและเจ้าหน้าที่ด้านการแพทย์ และจัดการประชุมที่นำโดยผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายอิสลามเพื่อวิจัยและออกคำวินิจฉัย ตลอดจนติดตามผลกระทบ และพัฒนาการล่าสุดของโควิด 19
3. ประสานงานกับหน่วยงานของภาครัฐหรือหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานทางศาสนา หรือหน่วยงานที่มีอำนาจออกคำชี้ขาดขั้นสุดท้ายสู่ขั้นตอนการนำปฏิบัติ
4. ในระดับสื่อและการประกาศคำชี้ขาดขั้นสุดท้ายสู่ขั้นตอนการนำปฏิบัติต่อสาธารณชนนั้นควรอธิบายให้ประชาชนทั่วไปทราบโดยใช้วิธีการที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ในการศึกษาวิจัยครั้งต่อไปควรศึกษาการอิจญ์ติฮาดญามาอีย์ในการรับมือกับสถานการณ์ฉุกเฉินของหน่วยงานศาสนาอิสลามที่มีอยู่ในประเทศไทย และความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยงานเหล่านั้นเพื่อให้อยู่ในทิศทางเดียวกัน ตลอดจนศึกษาวิจัยงานแต่ละหน่วยงานในสถาบันให้ครอบคลุมทุกด้าน เช่น งานบริหารและธุรการ งานบริการการศึกษา งานสารสนเทศ และอื่นๆ

เอกสารอ้างอิง

- Abadi. F. (1880). *Al-Kamus al-Muhit*. Cairo: al-Haiah al-Ammah lil Kitab.
- Al-Faiyumi. (1987). *Al-Misbah al-Munir*. Beirut: Matabah lubnan.

- Al-Khatib Al-Baghdadi. (1974). *Al-Faqih wal Mutafaqqih*. Cairo: Dar Ihya' Al-sunnah al-Muhammadiyah.
- Allam. S. (2020). *Fatawa al-Nawazil Covid 19*. Cairo: Idarah al-Abhas al-Syariyah.
- Al-Nawawi. (1972). *Al-Majmuk*. Juddah: Maktabah al-Irsyad.
- Al-Qardhowi. Y. (1996). *Al-Ijtihad fi al-Syariah al-Islamiyah*. Kuwait: Dar al-Qalam.
- Al-Qurtubi. (2003). *Jamik bayan al-Ilm wa Fadlih*. Cairo: Dar Ibn Hazam & Dar al-Rayyan.
- Al-Zamakhshari (1998). *Asas al-Balaghah*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah.
- Asy-syarafi. A. (1996). *Al-Ijtihad al-Jamai'I fi al-Tasyrik al-Islami*. Qatar: Wizarah al-Auqaf wa al-Syuun al-Islamiyah.
- Dar al-Ifta' Misriyyah. (2011). *Dhowabit al-Ikhtiyar al-Fiqhi inda al-Nawazil*. Cairo: Idarah al-Abhas al-Syariyah.
- Ibn Asyur. T. (2009). *Maqasid al-Syariah al-Islamiah*. Cairo: Dar al-Salam.
- Ibn Hajar. (2007). *Al-Talkhis al-Habir*. Cairo: Adwa' al-Salaf.
- Ibn Hamdan. (1982). *Sifat al-Fatwa wa al-Mustafti*. Beirut: Al-Maktab al-Ismali.
- Ibn Manzur. (1879). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar shodir.
- Jumaat. A. (2010). *Tartib al-Maqasid al-Syariah*. Kairo: al-Majlis al-Akla lil al-Syuun al-Islamiyah.
- Syakban. M. I. (2011). *Al-Ijtihad al-Jamai'i wa Ahamiyatuhu fi Muwajahah Musykilatil asr wa dauru al-Majamik al-Fiqhiyah fi Tatbiqih*. Cairo: Dar al-Salam.